

SOBRE L'OBRA "RODIS I FOCEUS A CATALUNYA"

JOAQUIM TREMOLEDA I TRILLA
Museu d'Arqueologia de Catalunya. Empúries

Sovint, dels temes importants de l'arqueologia i de la història que es fan des de l'arqueologia, cal fer un estat de la qüestió, aturar-se i recapitular, més que res per saber on som, quin trajecte s'ha recorregut i per quins camins cal continuar. Un dels casos paradigmàtics en els quals això succeeix és en la recerca de l'arqueologia grega de l'occident de la Mediterrània, que ha estat condicionada en gran mesura pels ritmes que ha marcat la mateixa investigació.

La historiografia erudita del segle XIX i de principi del segle XX treballava amb les fonts clàssiques. L'inici de les excavacions sistemàtiques a Empúries i les troballes arqueològiques de material grec arreu de Catalunya d'ençà aquesta data van marcar una nova etapa, de manera que els anys 60 i 70 ja es disposava d'un volum d'informació suficient per sotmetre a crítica les gasives fonts escrites i formular hipòtesis noves.

L'article que avui comentem consta de dues parts ben marcades: la primera, en la qual Maluquer intenta establir la fenomenologia de la colonització grega a casa nostra i, en concret, a l'Empordà, puix que és aquí on es localitzen les dues úniques colònies gregues de Catalunya¹; la segona tracta l'evolució de les ciutats i les relacions que

estableixen amb el seu entorn fins a l'arribada de Roma.

Maluquer comença el treball dient que avui (principi dels anys 70) la investigació de la colonització grega a Occident és un dels aspectes que atreuen més l'atenció dels investigadors per la transcendència en la transformació del país que va comportar l'impacte grec i que es tradueix en la introducció i orientació cap a la vida urbana de la població que habitava en l'àrea catalana.

Els primers contactes amb els grecs, per a Maluquer, són molt antics i el motiu de les primeres exploracions fou la recerca de metalls, motivada per la manca de metalls a l'Egeu i la proverbial riquesa d'Occident.

El coneixement d'aquesta riquesa i la tradició comercial marinera eren l'actiu dels fenicis, als quals, amb motiu del ressorgiment grec posterior a l'època micènica, els sorgirà una dura competència. Per tal d'espolsar-se el control fenici com a proveïdors principals de metall, els grecs iniciaran les llunyanes exploracions occidentals, precursors de les quals seran els rodís; més endavant, des de Samos, Kolaïos emprengué fins a Tartessos una expedició que va quedar en la memòria col·lectiva; finalment, es produí l'entrada en escena dels focuus.

¹ Hi ha nombrosos treballs de síntesi d'aquest autor que desenvolupen el tema de la colonització grega, poden servir d'exemple els següents: J. MALUQUER DE MOTES, "El comerç mediterrani: grecs, fenicis i estruscs", *Història de Catalunya*, I, Salvat, Barcelona 1978, 140-167; Idem, "La colonització grega, Prehistòria i edat antiga", *Història de Catalunya*, I, Edicions 62, Barcelona 1987, 211-225; Idem, *Tartessos*, Destino, Barcelona 1970, 81-94. A més, hem de citar les obres de l'altre

gran sintetitzador de l'Antiguitat a Catalunya, M. TARRADELL *Els grecs a Catalunya*, Episodis de la Història, 21, Barcelona, Rafael Dalmau, 1961; també a: *Les arrels de Catalunya*, Història de Catalunya. Biografies Catalanes, Barcelona, Ed. Vicens-Vives, 1982. No podem obviar, però, l'obra de P. BOSCH-GIMPERA, *Paletnología de la Península Ibérica. Colección de trabajos sobre los Celtas, Iberos, Griegos y Fenicios*, Graz - Austria, Acamische Druck- u. Verlagsanstalt, 1974, que recull diversos treballs publicats els anys 40, com ara, *El poblamiento antiguo y la formación de los pueblos de España*, Imprenta Universitaria, Mèxic 1944 (1945).

Segons l'autor, el ressò dels primers viatges rodís mai no es va perdre, però, els mateixos historiadors grecs van tenir dificultats per enllaçar-los amb la pròpia història, a causa de dues grans transformacions que havia sofert el món grec: d'una banda, el moviment colonial dels segles VIII-VII aC; i després, la reacció contra l'ocupació persa i la consegüent unitat grega postmaratònica. Les úniques fonts que parlen dels viatges dels rodís a Occident són Escimne de Quios i Estrabó. El primer parla de la talassocràcia ròdia, però, quan es pot datar? Sobre aquesta qüestió hi ha un autèntic ball de dates². Maluquer creu que els 23 anys del domini rodi del mar s'han de situar entre el 796-773, set o vuit anys abans de les primeres fundacions a Itàlia (770, a les Pitiüses; 757, Naxos; 750, Mègara; 740, Cumes; 734, Siracusa, seguint Vallet)³, com podem veure, totes elles posteriors a la primera Olimpíada. Estrabó, per la seva banda, parla clarament de la fundació de Roses abans del 776.

L'anàlisi d'aquestes fonts va provocar una divisió d'opinions, per una banda, els especialistes en Magna Grècia i Sicília no creuen en les navegacions ròdies independents del moviment colonial de mitjan segle VII i volen rebaixar-la a aquestes dates, que és quan es produeix en aquella zona. D'altra banda, les novetats que s'havien produït en aquells anys en l'arqueologia fenícia (necròpolis Laurita, Toscanos, Huelva) permeten creure en la possibilitat d'aquesta cronologia alta. Els arguments principals eren, doncs, l'antiguitat del comerç fenici del sud, contemporani del qual seria l'empresa ròdia; troballes realitzades al sud de França que es varen considerar llavors com de filiació ròdia i datades en el VII aC, i que semblaven demostrar un interès per la zona.

Aquests elements permetien esvair, segons Maluquer, els dubtes que hi podia haver sobre la veracitat de la fundació, però l'interès hauria estat

destinat al metall i com que es tracta d'una zona que no és rica en aquestes matèries, la pregunta és obligada, per què l'elecció de Rhode?

Que aquest interès s'hagués centrat en el Midi és normal, ja que via Roine s'aconsegueix ambre i estany de les terres atlàntiques. La clau està en la ruta, que usava el pont de les Balears, d'allà es dirigien a la desembocadura de l'Ebre i des d'allí es remuntava la costa catalana, la qual cosa va fer que es necessités un punt d'escala obligat a Roses, just abans de passar el cap Norfeu i el cap de Creus. D'alguna manera aquesta situació va condicionar Rhode, que va estar sempre orientada cap al nord del Pirineu⁴.

En la fundació d'Empòrion, a partir del 600 aC, la finalitat no fou tampoc la colonització, com el seu nom indica. La raó per a aquesta fundació s'ha de posar en relació amb les grans empreses focèes que anaven a la recerca dels metalls, com a objectiu bàsic, i, especialment, de l'estany. En definitiva, originàriament la seva funció seria la de fer d'escala entre Massàlia i Mainake. Vallet i Villard creien que Marsella es va fundar independentment dels viatges a Tartessos; Maluquer ho admet, tot i que creu que l'objectiu eren també els metalls, i és precisament la voluntat d'unir, des de Massàlia, aquestes dues empreses el que motivà el naixement d'Empòrion a Sant Martí.

Arribats en aquest punt, es plantegen diverses qüestions que sovint han dividit la investigació: Empòrion es funda en una etapa de projecció general de l'exploració focèa a Occident?, o es tracta d'un enllaç que unia dos establiments allunyats que es trobaven en ple rendiment? També es pregunta quina fou la ruta seguida en la fundació emporitana, si fou la dels rodís i, per tant, des del sud (defensada per Laura Breglia), o bé vorejant la costa nord, seguint així la ruta comercial dels etruscs.

² La llista de les talassocràcies d'Eusebi, extreta de Diodor, VII, 13, la trobem publicada a: A. GARCÍA BELLIDO, *Hispania Graeca I*, Barcelona, 1948, 114, nota 1.

³ Maluquer havia desenvolupat més extensament aquests càlculs a: J. MALUQUER DE MOTES, "En torno a las fuentes griegas sobre el origen de Rhode", *Symposio de colonizaciones*, (Empúries 1971), Barcelona, 1974, 125-138.

⁴ La represa de les excavacions a l'interior de la Ciutadella de Roses va disparar l'eufòria dels arqueòlegs. Treballs com el de F. RIURÓ, F. CUFÍ, "Prospecciones arqueológicas en Rosas (Gerona)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XV, Girona 1961-1962, 203-224, varen tornar la il·lusió per la recerca de la Rhode grega. L'any 1965 es va dedicar un

número monogràfic a la *Revista de Girona*, entre els diversos articles destaquem els de L. PERICOT, "El destino de la antigua Rosas", 11-16, *Revista de Gerona* 31, 1965; J. MALUQUER DE MOTES, "Rhode, Rosas, la ciudad más antigua de Catalunya", 17-22; i també de M. TARRADELL, "El descubrimiento de Rosas y la colonización griega en el extremo occidente", 36-41; i M. OLIVA, "Historia de las excavaciones de Rosas", 67-78.

El mateix Tarradell, poc abans, i davant els resultats negatius de l'arqueologia, tot i que no nega l'existència de la colònia, diu literalment: "La perduració del nom de Rosas no assegura que la colònia grega fos emplaçada exactament al mateix lloc, i si altres sondeigs també resulten negatius haurem de pensar que caldria cercar-la en algun indret de la mateixa zona." M. TARRADELL, *Les arrels de Catalunya*, 205.

En el primer cas, es podria haver donat el cas que Empòrion, com a punt d'escala, fos anterior a Marsella; en el segon, Marsella hauria existit abans. Seguint Vallet i Villard, Maluquer creu en la prioritat de Marsella i en l'objectiu comercial bàsic de la recerca dels metalls, a pesar que els arqueòlegs francesos, ja ho hem dit abans, veuen l'empresa fundacional de Massàlia deslligada dels viatges focueus a Tartessos⁵.

El primer enclavament focueu a l'illot de Sant Martí d'Empúries estigué presidit per la idea d'unir les dues empreses, Marsella i Mainake. En la datació d'aquest fet Maluquer és crític amb l'opinió de Schulten qui, basant-se en una anàlisi de les fonts, pretén rebaixar la cronologia a finals del segle VI aC, en una data posterior al 535⁶. No hi està gens d'acord i creu que, atesa la manca de precisió de les fonts, la datació s'ha d'extreure de les troballes arqueològiques que, si bé són posteriors al 600, es podrien situar en el primer terç del segle VI, a partir dels materials de la necròpolis del Portitxol⁷.

No cal dubtar de la vinculació originària d'Empòrion amb Massàlia, mentre que Rhode, si bé s'origina en un context diferent, ara s'integrarà a la zona econòmica marseleses⁸. Tot i que això no implica per a cap de les dues la integració política

amb Marsella —bona prova d'aquesta situació és la creació de moneda pròpia—, la qual cosa qüestiona fortament el concepte d'imperi massaliota que més aviat, pensa Maluquer, cal atribuir a una concepció moderna i del tot rebutjable.

Tot i que Maluquer ha quedat com el gran defensor de la colonització ròdia, considerada avui com una causa perduda, cal dir que és una part treballada amb profunditat, potser poc crítica amb les fonts, però ben argumentada. Sobre aquesta qüestió s'han realitzat plantejaments més moderns que intenten explicar una tradició historiogràfica antiga interessada que, en una situació determinada de la colònia, buscava la legitimació i la reivindicació de la seva identitat enfront d'un probable domini exercit pels emporitans⁹. Altres treballs fan aportacions interessants, incidint en el caràcter de l'assentament, a partir d'un estudi filològic de les fonts¹⁰. Finalment, hem d'assenyalar que les excavacions dels anys 70 al barri hel·lenístic de Roses així com les tasques més recents realitzades a l'interior de la Ciutadella han proporcionat nivells i estructures gregues prou interessants, però sempre de cronologia baixa¹¹.

La segona part del treball no és tan profunda i apassionada com la primera que tracta de la colonització; es nota que la visió del procés és més ràpida i

⁵ G. VALLET, F. VILLARD, "Les Phocéens et la fondation de Hyéle", *La Parola del Passato*, 1966, 181. És important també la publicació en aquest volum d'un estat de la qüestió de la colonització focuea per part de J.-P. MOREL, "Les Phocéens en Occident, certitudes et hypothèses".

⁶ A. SCHULTEN, FHA I, *Avieno, Ora Maritima*, Barcelona 1922.

⁷ Un estudi més recent d'aquesta tomba permet situar la seva cronologia entorn del 500 aC: E. SANMARTÍ, La "tumba Cazorro" de la necròpolis emporitana de "el Portitxol" y algunos apuntes acerca de la economía de Emporion en el siglo V a.C.", *AEspA* 69, 1996, 1-20.

E. Sanmartí ha estat qui ha confeccionat les visions de síntesi sobre la colònia focuea anteriors als darrers treballs: "Emporion, port grec à vocation ibérique", *La Magna Grecia e il lontano Occidente*, Taranto 1990, 389-409; "Les influences méditerranéennes au Nord-Est de la Catalogne à l'époque archaïque et la réponse indigène", *La Parola del Passato* CCIV-CCVII, Nàpols 1982, 281-298; "Nuevos datos sobre Emporion", *Griegos en Occidente*, Sevilla, 1992, 173-194; "Massalia et Emporion: une origine commune, deux destins différents", *Marseille et la Gaule, Collection Études Massaliètes* 3, Lattes 1992, 27-41. Els nous treballs arqueològics realitzats al solar de Sant Martí permeten precisar aquestes datacions de la fundació entre els anys 580-560, així com confirmar l'existència d'un poblat de l'edat del ferro que, en dues fases, abasta entre la segona meitat del segle VII i el primer quart del segle VI aC. La publicació dels resultats la podem trobar a: AA.VV., *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, Mono-

grafies Emporitanes 9, Girona, 1999. Un primer avanç a: X. AQUILUÉ, P. CASTANYER, M. SANTOS, J. TREMOLEDA, "Nuevos datos sobre la fundación de Emporion", *Los griegos en España. Tras las huellas de Heracles*, Madrid, 2000, 89-105.

⁸ En els anys 40, Bosch Gimpera, des del seu exili mexicà publicava diversos treballs on es mostrava molt escèptic sobre la fundació ròdia i, en canvi, situava la fundació de Sant Martí entre els anys 570-560 per part dels marselesos, P. BOSCH-GIMPERA, *Paletnología de la ...*, 216-217 (216-217).

⁹ A. J. DOMÍNGUEZ MONEDERO, "La ciudad griega de Rhode en Iberia y la cuestión de su vinculación con Rodas", *Boletín de la Asociación Española de Amigos de la Arqueología* 28, Madrid, 1990, 13-25.

¹⁰ R. A. Santiago, "Enigmas en torno a Saguntum y Rhode", *Faventia* 16/2, Barcelona, 1994, 51-64.

¹¹ M. A. MARTÍN, F. J. NIETO, J. M. NOLLA, *Excavaciones en la Ciudadela de Roses (Campaña 1976 y 1977)*, Série Monográfica, 2, Centre d'Investigacions Arqueològiques, Girona, 1979; M. A. MARTÍN, "Notícia de la troballa d'un motlle per a fabricar terracotes, procedent de Roses", *Revista de Girona* 85, Girona, 1978, 375-376; i també, "Aportació de les excavacions de Roses a l'estudi del comerç massaliota a l'Alt Empordà en els segles IV-III a. C.", *Cypsela* IV, Girona, 1982, 113-122. Els resultats més recents a: A. M. PUIG, "Aproximació cronològica a la muralla de Rhode. Una defensa en el límit est del nucli de Santa Maria", *Empúries* 51, Girona, 1998, 139-164.

superficial. S'enceta amb el plantejament d'una qüestió bàsica respecte de les ciutats gregues del nord-est de Catalunya: quan perden el caràcter primari de factories i esdevenen ciutats? Sobre aquesta etapa només pot aportar dades Empòrion, ja que per a Rhode la manca d'informació és palesa.

El segle V aC fou un període de gran regressió per a Marsella; per a Empòrion en canvi, esdevingué un moment de gran dinamisme, el volum d'importacions àtiques en donen una imatge de gran volum de negoci, riquesa i organització. En l'interludi, però, hauria transcorregut un segle durant el qual hauria subsistit com a simple factoria i punt d'escala, opció que Maluquer no s'acaba de creure. Pensa més aviat en una comunitat cohesionada i amb una autoritat forta que hauria buscat la relació amb els indígenes i l'explotació del territori per desenvolupar-se, creant, a més de l'activitat comercial, diverses activitats industrials com ara el treball de la fusta, la terrissa, el corall, la pesca, les adoberies de pells, l'esparg, el teixit de lli, i un llarg etcètera. El resultat d'aquestes activitats les trobem resumides en una frase: "El contacte entre grecs i indígenes és la causa veritable de la ràpida transformació de l'establiment grec de la factoria en ciutat i va motivar l'organització municipal i l'aparició de magistratures." (pàgs. 231-232).

La dispersió dels productes grecs, particularment els ceràmics, marquen l'evolució de la intensitat del contacte dels focs emporitans amb els pobles de la zona catalana durant els segles V i IV aC. Aquests elements li permeten de formular una altra idea bàsica: que l'impuls grec transforma radicalment la vida dels pobles catalans¹², o el que és el mateix, que la civilització ibèrica és deutora de la cultura grega i que es reflecteix en influències sobre l'esfera religiosa, el ritual funerari, aspectes culturals, la metal·lúrgia, conceptes d'urbanisme i arquitectura, sobretot militar, etc.

En certa manera, la major informació de què disposem d'Empúries respecte a Rhode es deu a la major importància real que tingué la primera. Aquesta diferència serà major encara si tenim en compte que els emporitans foren els veritables agents de la política romana a casa nostra, i no només en la conjuntura bèl·lica de final del segle III aC, sinó de molt abans.

¹² Aquesta idea de la preeminència del factor grec com a element clau per a la iberització del territori la trobem també a M. TARRADELL, *Els grecs a Catalunya, op. cit.*, 51 i ss.; també a: *Les arrels de Catalunya, op. cit.*, 199 i ss. Avui contrasta amb aquestes la valoració que s'ha realitzat del factor fenici com a element decisiu en la iberització del país.

D'altra banda, l'autor es planteja quin seria el territori d'Empòrion, la *chorá*, en el sentit de zona que restava sota la seva influència directa¹³. La proposta és la de considerar l'Empordà en sentit ampli, en el qual una part dels indiketes haurien format part de la dípolis de què parlen les fonts, en un procés de sinecisme, moguts per l'atracció que exercia el nucli grec i del qual en constituïrien la força de treball principal en barris industrials.

A partir d'aquest punt el discurs es perd en divagacions i suposicions mancades de base, puix que el desconeixement de la topografia real del jaciment i la manca de datacions precises de moltes de les seves parts fan impossible de mantenir un discurs coherent.

Es planteja la qüestió de la localització del nucli indígena, que té problemes, i el de la convivència de les dues comunitats: grega i indígena. La resolució al problema, vista la dificultat que presenta la topografia del jaciment, és prou brillant, i ha estat manllevada per diversos investigadors que han treballat més tard a Empúries. Atès que Empúries era una dípolis (Estrabó, III, 8; Livi XXXIV, 9), encerclada per una muralla comuna, a l'interior de la qual vivien les dues ètnies, separades per un mur, entre les quals hem de suposar que hi regnava un clima d'entesa i d'interès mutu entre ambdues comunitats; d'altra manera seria inimaginable que haguessin transcorregut en aquestes condicions més de tres-cents anys. L'estat de recel que descriu el famós passatge de Livi ha de respondre a un episodi momentani, el de la revolta de les tribus indígenes contra els romans, a l'inici del segle II aC.

La vida desenvolupada per la colònia durant el període de màxim dinamisme comercial, en el marc de l'Empordà, fusionats amb els habitants de l'entorn, i amb una proporció d'habitants decididament decantada a favor dels indiketes, permeten a Maluquer llançar la hipòtesi que el territori efectiu dels emporitans no es limitava a l'àrea urbana grega, sinó que tot el territori indiketa pertanyia a Empòrion. Així, tots els poblats de la zona, Ullastret, Mas Castellar de Pontós, Mas Castell de Porqueres, Sant Julià de Ramis, o la mateixa Rhode, haurien constituït nuclis satèl·lits, amb un elevat grau d'hellenització. Aquests constitueixen els punts de protecció del territori de la polis en el mo-

¹³ G. VALLET, "La cité et son territoire dans les colonies grecques d'occident", *La città e il suo territorio, Atti del settimo convegno di studi sulla Magna Grecia*, Taranto, 1967, 67-142. En aquest treball Vallet diferencia dos aspectes del mot grec *chorá*: terres de conreu directes de la ciutat i zona d'influència de la colònia grega.

ment de la seva màxima expansió. Ullastret seria d'entre tots aquests el que manifesta més clarament el seu caràcter hel·lè, més que més perquè, de vegades, l'ha considerat com una punt d'avantguarda dels grecs en territori indígena. Possiblement la referència d'Apià sobre l'ambaixada, capitanejada pels emporitans, enviada als romans, sigui una al·lusió directa al caràcter d'aquests centres

que es troben entorn d'Empúries¹⁴. Rhode, per contra, a la vegada que constituïa el límit nord del territori emporità, tenia la seva pròpia esfera d'actuació en el territori nord pirinenc.

¹⁴ M. TARRADELL, Apiano Ib., 7. "Poblados griegos alrededor de Emporion", *Miscelánea Arqueológica*, Barcelona, 1974, 404-411.